

ЛЕКЦІЇ ДОКТОРІВ *HONORIS CAUSA* ОСТРОЗЬКОЇ АКАДЕМІЇ

Микола Жулинський

*Острозька академія та її
роль у формуванні культурно-
православної тотожності та
національної ідентичності
українського народу*

Острог
Видавництво Національного університету «Острозька академія»
2024

Микола Жулинський – (нар. 25 серпня 1940, с. Новосілки (тепер с. Набережне), Демидівський район, Рівненська область) – доктор філологічних наук, академік НАН України, директор Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, український літературознавець, громадський і політичний діяч. Один із фундаторів відродженої Острозької академії, почесний академік Острозького академічного братства, доктор *honoris causa* Острозької академії.

1962 року закінчив Дубенське педагогічне училище, а 1968 року – факультет журналістики Київського університету ім. Т. Шевченка. З 1968 р. працює в Інституті літератури ім. Т. Шевченка НАН України: аспірант (1968–1971), молодший науковий працівник, учений секретар, з 1978 – заступник директора з наукової роботи, з 1991 – директор інституту.

Лютий – листопад 1992 – державний радник України з питань гуманітарної політики, голова колегії Державної думи України. Жовтень 1992 – серпень 1994 – віцепрем'єр-міністр України з питань гуманітарної політики. Народний депутат України 2-го скликання (1994–1998). Голова підкомітету з питань творчої діяльності, мистецтва, мовної та культурно-просвітницької політики Комітету з питань культури і духовності. Член групи «Конституційний центр». 30 грудня 1999 р. – 29 травня 2001 р. – віцепрем'єр-міністр України. Народний депутат України 4-го скликання (2002–2006) від блоку В. Ющенка «Наша Україна». Голова підкомітету з питань охорони історико-культурної спадщини Комітету з питань культури і духовності. Листопад 2008 – липень 2010 – голова Комітету з Національної премії України імені Тараса Шевченка.

Лауреат Державної премії України ім. Т. Г. Шевченка за книгу «Із забуття – в безсмертя». Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки. Лауреат Республіканської премії ім. О. Білецького в галузі літературно-художньої критики. Відзначений низкою

державних та почесних нагород. Зокрема, орденом «За заслуги» I ступеня, орденом «За заслуги» III ступеня, орденом князя Ярослава Мудрого V ступеня, орденом князя Ярослава Мудрого IV ступеня.

Нагороджений найвищою відзнакою Національного університету «Острозька академія» – медаллю князя Костянтина Острозького.

Автор книг: «Пафос життєствердження» (1974), «Людина як міра часу» (1979), «Человек в литературе» (1983), «Наближення» (1986), «Із забуття в безсмертя» (1990), «Вірю в силу духа» (1999), «Подих третього тисячоліття» (2000), «Заявити про себе культурою» (2001), «Слово і доля» (2002), «Духовна справа по втраченій батьківщині» (2002), «Олег Ольжич і Олена Теліга» (2001), «Поминаймо в скорботі, але не в гніві. Українсько-польський конфлікт на Волині 1943–1944 рр.» (2003), «Високий світоч віри. Голодомори в Україні та роман Василя Барки “Жовтий князь”» (2003), «То твій, сину, батько!. Українська душа – на Голгофі ХХ століття» (2005), «Віктор Ющенко: випробування владою» (у співавторстві) (2005), «Слово і доля» (2006), «Відстані» (2006), «Він знав, “як много важить слово...”» (2008), «Нація. Культура. Література» (2010), «Українська література. Творці і твори» (2011), «Слово на сторожі нації» (2015), «Моя Друга світова» (2016), «Духовний будівничий України» (2016), «Акордеон» (2018), «“Я хочу собою возвеличити українське...” Володимир Винниченко: повернення в Україну» (2021) і понад 800 статей, оглядів, рецензій.

***Острозька академія та її роль у формуванні
культурно-православної тотожності та
національної ідентичності
українського народу***

Україна на час заснування Острозької слов'яно-греко-латинської академії (1576 р.) перебувала на перетині впливів двох культур – греко-візантійської й західної. І хоча українці вже тоді були політично об'єднані в Польсько-Литовській Речі Посполитій, обидва народи – український і польський – відрізнялися один від одного передусім етнолінгвістичними та релігійними рисами¹. Особливо виразно й драматично ця відмінність проявилася внаслідок ухвалення Люблінської унії 1569 р. Саме тоді український люд утрачає значну частину своїх давніх прав, а українська світська еліта починає зазнавати посиленої латинізації і полонізації.

Порушення прав «народу руського», національно-релігійне притлумлення та духовне пригнічення посилюють національне самоусвідомлення українського народу.

Промовистими свідченнями пробудження національної свідомості українців стала реакція на ухвалення Берестейської унії 1596 року та селянсько-козацькі повстання 1591–1594 рр. під проводом Христофора Косинського та Северина Наливайка.

Засновник Острозької академії найвпливовіший український князь Василь-Костянтин Острозький спочатку підтримав ідею утворення Української греко-католицької церкви, сподіваючись, що в Польсько-Литовській Речі Посполитій українська православна церква посяде рівнозначне та рівноправне місце поряд із римо-католицькою церквою.

¹ Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе : у 2 т. Т. 1. Київ : Основи, 1994. С. 9.

У листі від 21 червня 1593 р. до сенатора Речі Посполитої і берестейського каштеляна Іпатія Потія В.-К. Острозький подав свій проєкт універсальної унії, у якому й пропонував об'єднати церкви на рівноправних засадах. Першим пунктом, а отже, визначальним, головним, у цьому проєкті стверджувалося: «Передусім, аби ми при всіх обрядах своїх, як церква Східна цілком лишилися»².

Князь Острозький не випадково звертався до свого колишнього приятеля, якому він сприяв у набутті чину єпископа володимирського та берестейського, бо сподівався, що Іпатій Потій як один із чільних організаторів Берестейської унії, який наполегливо доводив, що церковна єдність католиків і православних існувала в Литві та Русі України і в XV ст., буде обстоювати права й свободи людей православного віросповідання та підтримає його пропозицію про заборону переходу з православ'я в католицизм.

Готуючи свою програму унії, князь не міг не замислитися над тим, чому священнослужителі православної церкви сумніваються щодо правдивості грецького віровчення та істинних причин кризи орієнтального християнства, а в полеміці православних і католиків про догматичні розбіжності між Східною і Західною церквами православні богослови програють через недостатньо глибоко засвоєні біблійні та богословські знання. Крім того, полемічні суперечки богословів Руської церкви та римо-католицьких теологів засвідчили, що біблійно-богословська підготовка багатьох ієрархів православної церкви недостатня, щоб успішно провадити міжконфесійні суперечки³.

² Кралюк П., Пасічник І., Якубович М. Острозька академія в філософській культурі України. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014. С. 239.

³ Шевченко В. Православно-католицька полеміка та проблеми унійності в житті Руси-України доберестейського періоду. Київ : Преса України, 2001.

Тому проєкт універсальної унії передбачав і реформування православної церкви через розвиток освіти, науки і книгодрукування. Створюючи академію, князь уважав, що потрібно готувати й формувати українську нову духовну та інтелектуальну еліту України, яка повинна глибинно досліджувати історію Давньоруської держави з погляду діяльності ієрархів і теологів Східної церкви, з'ясувати причини кризи кахетичної науки Київської митрополії, активніше засвоювати філософсько-богословський досвід Заходу, а сама православна Україна через унію зможе швидше інтегруватися в культурно-освітній, науковий і політичний простір Європи.

Князь В.-К. Острозький роздумував над тим, як підняти авторитет Східної церкви, а саме Київської митрополії, хвилювався про репутацію православного християнства, яка суттєво похитнулася внаслідок церковного розколу між Сходом і Заходом у середині XI ст. Спроби предстоятелів католицької і православної конфесій подолати розбіжності в догматиці та літературній практиці успіхів не принесли. Ієрархи Руської церкви, як церкви Руси-України зі славетним минулим, також намагалися здійснити свою історичну місію і відновити втрачену церковну єдність.

Пам'яталося, що в часи великої і могутньої Києво-Руської держави була обрядова та догматична єдність Східної і Західної церкви, що первосвященники Київської митрополії здебільшого були хранителями церковної єдності. Правда, далеко не всі. Український полеміст-богослов Теодор Скуминович, один із найосвіченіших ієрархів Руської церкви, який до переходу 1652 р. у католицьку церкву був настоятелем Свято-Михайлівського монастиря Гощі та ректором створеної при ньому могилянської школи, у своїй праці «Przyczyny porzucenia Disunieny przezacnemu narodowi ruskietemu podane» (1643) стверджував, що противниками відновлення традиційної – від часів

князювання Володимира-Хрестителя та Ярослава Мудрого – церковної єдності, проголошеної на Феррано-Флорентійському соборі (1438–1442 рр.), були такі очільники Київської метрополії, як Йона II, Йосиф III Русин, Макарій II (Московитянин), Сильвестр (Белькевич), Йона III (Протасевич-Островський), Ілля (Куча), Онисифор (Дівочка), які керували впродовж 86 років Руською церквою і сприяли утвердженню схизми в Україні⁴.

Князь Острозький цим своїм проєктом універсальної унії сподівався, що йому, як спадкоємцю князя Володимира Великого – хрестителя Руси-України, судилося відновити первісну церковну єдність на основі рівноправності та взаємовизнання догматики й обряду.

Митрополит Київський і Литовський Григорій Цамблак – його за наполяганням правителя Великого князівства Литовського князя-католика Вітовта 1415 р. на Новгородському соборі було поставлено на Київську кафедру замість чинного глави Руської церкви Фотія, який самовільно переніс своє митрополиче урядування до Москви, – вів активний діалог із Заходом, сподіваючись відновити давню єдність із католицькою церквою⁵.

Продовжив спроби відновити єдність між Східною і Західною церквами його наступник на Київській кафедрі митрополит Исидор, який брав участь у Феррано-Флорентійському соборі (1438–1442 рр.), що на ньому, уважали, правомочно було проголошено відновлення церковної єдності.

Исидор, цей останній митрополит-грек у Руській церкві, якого поставив на Київську кафедру

⁴ Ткачук Р. Ф. Полемічна творчість Теодора Скуминовича в історичній, богословській та риторичній проєкціях : монографія. Київ : КММ, 2023. С. 110.

⁵ Пелешенко Ю. Спроби об'єднання католицької і православної церков на Україні в останній чверті XV ст. *Науковий збірник Українського вільного університету*. Мюнхен ; Львів, 1996. Т. 18.

Константинополь, зумів поширити Флорентійську унію на Київську митрополію, що й призвело до її розколу та остаточного відокремлення від Києва Московської церкви. Гадаємо, князь Острозький знав про те, що в Києві в Соборі Святої Софії було проголошено Флорентійську унію, і київський удільний князь Олелько Володимирович, який сприяв розвитку української православної церкви, культури й освіти, своєю грамотою «як государ і отчич Київський»⁶ підтвердив право первоієрарха Ісидора на Собор Святої Софії як митрополичого храму Руської митрополії.

Саме Ісидор проголосив церковну унію в Успенському соборі Кремля – зачитав акт примирення Східної і Західної церков, за що московський князь Василій II наказав ув'язнити його в Чудівському монастирі. Новим митрополитом «Київським і всієї Руси» князь повелів московським архієреям обрати рязанського єпископа Йону. Патріарх Константинопольський Митрофан II відмовився визнати єпископа Йону первоієрархом Києва. Згодом патріарх Григорій III Мамма 1458 р. висвятив на Київську кафедру учня митрополита Ісидора Григорія, який продовжив унійну політику Київської митрополії.

Князь Острозький ще 1583 року почав вести переговори в справі об'єднання церков із папським легатом Антонієм Посевіно та папським нунцієм Бальонего. Князь думав передусім про збереження й піднесення світської і духовної ролі, а отже, і морального авторитету православної церкви в умовах федеративної держави. Але наполегливі прагнення короля Польщі й великого князя литовського Сигізмунда III Вази якнайшвидше перевести українську православну церкву під верховенство Риму, а саме використати унію для денационалізації православних на теренах Польської держави та для повного їх окатоличення,

⁶ Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні. Рим ; Нью-Йорк, 1976. Т. II. Ч. I. 1353–1458. С. 192.

змусили князя Острозького відмовитися від намірів реалізувати свій проєкт унії.

Він доволі вчасно зорієнтувався, зрозумівши, що королівська влада Польщі прагне цією церковною унією поглинути православну церкву й розчинити православний люд у католицькому морі. Тому В.-К. Острозький видає відозву до православних України із закликом не приймати унії – не продавати православної церкви католицькому Римові, усвідомлюючи, що останнє неминуче призведе до релігійної ворожнечі й конфесійного розбрату в середині українського народу та до цілковитої асиміляції українства.

Об'єднання католицької та православної церков, хоча за православними зберігали богослужбні візантійські обряди, юліанський календар, право священнослужителів одружуватися, не зрівняло в правах українську православну і римо-католицьку церкви.

Ба більше, розділення (схизма) двох гілок християнства – католицизму та православ'я – призвело до втрати єдності латинського Заходу на чолі з Папою Римським та грецьким Сходом – Візантією на чолі з імператорами й патріархами.

На жаль, частина вищого православного духовництва внаслідок унії почала втрачати відчуття національної відповідальності за зберігання культурно-православної тотожності, що призвело до внутрішньої боротьби «Руси з Руссю». Але В.-К. Острозький в цій складній церковно-релігійній ситуації покладався також на ту значну когорту духовництва, яке захищало канонічну православну церкву, було небайдуже до національних, культурних та освітніх проблем і намагалось зберегти етнорелігійну тотожність. Ба більше, активно полемізувало з тими представниками українського духовництва, які не трималися батьківської віри й намагалися «панство руське до віри римської» привести.

Переважно в таких культурно-освітніх центрах, як Острог, Київ, Львів, творили полемічну літературу, захищаючи українську православну церкву та український народ від релігійної і політичної експансії. 1587 р. в Острозі виходить перший друкований український полемічний твір «Ключ царства небесного» Герасима Смотрицького, анонімна «Пересторога...», «Тренос» Мелетія Смотрицького, «Палінодія...» Захарії Копистенського, «Книжиця...» і «Оборона виправданьям» Василя Суразького, полемічні відповіді Клірика Острозького від імені В.-К. Острозького уніатові І. Потію, згодом «Меч духовний» і «Труби словес проповідник» Лазаря Барановича, «Ключ розуміння» та «Розмова білоцерківська» Іоанікія Галятовського, полемічні трактати Стефана Зизанія, Христофора Філалета, Андрія Мужилівського, Петра Могили, Інокентія Гізеля, Варлаама Ясинського, Зосима Согнилевича, Євстахія Киселя та ін.

Особливу популярність здобула саме «Пересторога всім православним zelo потребная» (1600–1605) – цей, за визначенням Івана Франка, документ «надзвичайного розбудження не так релігійного, як власне національного і загальнолюдського почуття»⁷.

Іван Франко не випадково наголосив на особливій ролі анонімною «Перестороги...» в пробудженні національної свідомості українців. Він уважав, що історія літератури – це «частина культурної історії нації», бо всі ці пам'ятки української літератури, а також переклади «широсердною руською мовою» (І. Франко), що їх творили українські письменники-полемісти, – це національний духовний резерв, украй потрібний для піднесення «духовної діяльності суспільства», спрямованої на його солідаризацію та національно-культурне самоусвідомлення.

⁷ Франко І. Історія української літератури // Франко І. Збір. творів : у 50 т. Київ, 1983. Т. 40. С. 258–259.

Острозький культурно-освітній гурток, як і братства, стали інтелектуальною опорою православ'я. «Острозька школа сформувала високоосвічених полемістів-публіцистів, котрі зверталися до свого читача в друкованих полемічних творах, у яких кристалізувалася система цінностей, орієнтована на смаки і запити всіх прошарків суспільства, обґрунтовувалися погляди на догматичні, філософські, політичні та етичні проблеми, формувалася власна полемічна стратегія. За орієнтир духовного та творчого пошуку острозьким полемістам правили твори отців церкви, духовні здобутки епохи Київської Русі. Вони намагалися піднести їх значення, використовуючи у своїй творчості, заглиблювалися у вивчення рукописів, шукаючи в них відповіді на болючі релігійні питання, прагнучи на їх основі оновити православну церкву»⁸.

Українські полемісти, як і православні, й уніати, і католики, виробляли свої полемічно-публіцистичні концепти в осмисленні Святого Письма. Як і православним, так і уніатсько-католицьким книжникам боліла розділена Русь. І такі полемісти, як Йов Борецький, Петро Могила, Мелетій Смотрицький, Вилямин Руцький та ін., вихід бачили у створенні на українських і білоруських землях Речі Посполитої руського патріархату.

Правда, радикального церковного розриву не сталося, бо очільники греко-католицької конфесії здебільшого мали високий рівень національної свідомості й прагнули донести до своїх вірян, що національні основи віросповідання зберігаються, а отже, це в перспективі забезпечить створення української національної церкви з власним патріархатом, хоча з прямим підпорядкуванням Папі Римському.

Цими міркуваннями, а також надією сприяти національно-релігійному порозумінню православних із

⁸ Історія української літератури : у 12 томах. Київ : Наукова думка, 2014. Т. 2: Давня література (II пол. XVI–XVIII ст.). С. 110.

греко-католиками керувався видатний український поет-мелетій Смотрицький, коли вирішив перейти до нової – греко-католицької – конфесії: «роблю це зі щирої любови до церкви нашого українського народу».

Крім Мелетія Смотрицького, до табору греко-католиків пристали й такі відомі українські гуманісти, як Іпатій Потій, Кирило Терлецький, Кирило Транквіліон-Савровецький, Касіян Сакович, які усвідомлювали себе українцями. Дехто із них, як ректор Київської братської школи Касіян Сакович, до переходу 1625 р. в унію, підтримував боротьбу українського козацтва за волю своєї вітчизни. «Вітчизні він готовий завжди послужити // І за її свободу голову зложити», – славить К. Сакович гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного за оборону української православної церкви й цілої нації у «Вірші на жалосний погреб Петра Конашевича-Сагайдачного, гетьмана війська його королівської милості запорізького...».

Важливу роль у формуванні національної ідентичности та збереженні релігійно-культурної тотожности українського люду відігравала Запорозька Січ, особливо в часи, коли українське козацтво розгорнуло активну боротьбу проти турецько-татарської агресії та польсько-шляхетської і католицької експансії. Запорозька Січ відкрилася і перед власним народом, і перед Західною Європою як потужна національна військово-політична сила й посіла чільне місце в боротьбі українського народу за свободу і невіддільність. «Запорозькі козаки, військо Руси»,⁹ – так називав воїнів-запорожців у своєму «Трактаті про Польське королівство» (1647) французький історик Жан де Лабурер.

Запорозька Січ, козацтво вели запеклу релігійно-політичну боротьбу за відновлення «давньої грецької релігії» – православної церкви, що нелегально існувала

⁹ Цит. за: Наливайко Дмитро. Козацька християнська республіка. Київ : Дніпро, 1992. С. 474.

на теренах Речі Посполитої. І деяких важливих успіхів їм вдалося досягти.

Зразу ж після смерти Сигізмунда II Вази відбувся елекційний сейм (1632 р.), на якому ухвалили статті про відновлення православної релігії в Речі Посполитій. Безперечно, цьому сприяли передусім козацько-селянські повстання в Україні протягом 1592–1632 рр.

Українська шляхетно-козацька верства, передусім така соціальна група, як козацька старшина та вище духівництво, мали свою візію історичного процесу, базовану на визнанні свого права на спадщину держави Київська Русь, а отже, на відновлення української державности.

Петро Кралюк, намагаючись об'єктивно розглянути історичну еволюцію козацтва, певною мірою критично осмислити процес трансформації козацького міту в міт національний, не заперечує, що козацтво зробило «найбільший внесок» у «становлення модерної української нації»¹⁰, оскільки представники козацтва щодо етнічної та культурної ідентифікації «тракували себе як православних і навіть як продовжувачів традицій Русі»¹¹.

У складний після Люблінської унії 1569 року період національної історії переважна частина українських земель потрапила до складу Польщі, унаслідок чого національні антагонізми набувають особливої гостроти. Виростає роль тогочасної української еліти, культурницької і державницької, яка докладає багато зусиль у справі плекання, формування націєтворчої еліти – українського козацтва. Козаки, цей новий суспільний стан, за словами М. Смотрицького, «люд рицарський, але вони й християни» і то «християни-ортодокси православні», свою боротьбу за рівні

¹⁰ Кралюк Петро. Козацька міфологія України: творці та епігони. Харків : Фоліо, 2016. С. 12.

¹¹ Там само. С. 11.

релігійні й соціальні права вивершували домаганнями національної рівності та звільнення українського народу від підпорядкування Польщі.

Особлива відповідальність у боротьбі за незалежнення православної церкви, за збереження й зміцнення конфесійної ідентичності лежала на православному духівництві, яке завжди відіграло значну роль у культурно-просвітницькому житті. Традиційно, ще в часи Київської Русі, духівництво було інтелектуальною елітою, яка «формувала не лише релігійне, а й суспільно-політичне та культурне життя»¹².

Українське духівництво гідно провадило свою християнську й національно-патріотичну місію від часів запровадження християнства, плекаючи духовне подвижництво, утверджуючи морально-етичні ідеали духовної любови, співчуття, милосердя, готовності до самопожертви в ім'я віри й свободи свого народу.

Передусім у середовищі українського православного духівництва визрівали й формувалися чільні мислителі-гуманісти, які виявили у своїх творах особливий інтерес до давньої української історії, походження українського народу та його ролі у світовому історичному процесі. У їхніх полемічних творах, панегіриках, проповідях, а ще раніше – у літописах, хроніках, житіях, сповнених патріотичними почуттями та переживаннями за долю України, загроженої ближніми й дальніми сусідами, пульсувала надія на відродження України-Русі, утверджувалася віра у відновлення колишньої слави великої і могутньої української держави – Київської Русі.

Безперечно, роль Східної церкви в збереженні культурно-православної та етноконфесійної свідомости визначальна, бо саме духівництво розвивало літописання, культуру, науку, літературу, писемність, створювало

¹² Приліпко Ірина. Духовенство в українській прозі XIX – початку XXI століть: художня рецепція та інтерпретація. Київ : Логос, 2014. С. 10.

при монастирях школи, поширювало освіту. Адже літературу киеворуського періоду та значною мірою й періоду українського бароко творили переважно духовні особи-священнослужителі.

Ця культуротворча діяльність духівництва впливала на організацію руської етноконфесійної спільноти та на формування нової української еліти з культурною, історичною і православно-конфесійною свідомістю.

Досліджуючи діяльність Володимирсько-Берестейської єпархії XI–XVIII століть, А. Гіль та І. Скочилес справедливо стверджують, що конфесійна самосвідомість формувалася в тісному зв'язку з протонаціональними й національними ідентичностями, і в цьому процесі роль Східної церкви особлива. Це етноконфесійне самоусвідомлення «артикулювалося в уявленнях не тільки про династію й державу, але й про релігію та територію, на якій цей етнос жив»¹³, а національна ідентичність формувалася «на соціокультурній єдності та суспільно пережитому духовно-релігійному досвіді»¹⁴. Світогляд українського православного духівництва формувався передусім на ототожненні релігії з національною належністю, на усвідомленні релігійної традиції як важливого чинника національного самовизначення. Тому православна церква набула в Україні, по суті, якості спеціальної національно-духовної інституції¹⁵, яка сприяла формуванню «нових публічних українських еліт: козацької старшини і вищої церковної ієрархії»¹⁶.

Тому українська православна церква не зазнала катастрофічних утрат унаслідок церковної унії, бо

¹³ Гіль Анджей, Скочилес Ігор. Володимирсько-Берестейська єпархія XI-XVIII століть : історичні нариси. Львів, 2013. С. 9.

¹⁴ Там само. С. 10.

¹⁵ Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Київ, 1994. Кн. 3. С. 82.

¹⁶ Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: з історії ментальності та національної свідомості. Київ : Інститут історії України НАН України, 2001. С. 337.

духівництво протягом багатьох століть було виразником і захисником інтересів українського народу, духовним провідником нації, носієм християнської віри й освіти. Величезну роль у збереженні культурно-православної totoжності, конфесійної ідентичності, національної свідомости відіграли монастирі, братства, культурно-освітні й козацькі осередки.

Князь Острозький усвідомлював, якими непередбачуваними наслідками може обернутися протиборство християнських церков для України, роздумував над тим, як, завдяки яким засобам і формам зможе виживати й розвиватися український народ в умовах нової політико-державної реальности. А нова геополітична ситуація змушувала думати і дбати не лише про те, як зберегти українську православну церкву, православну віру, Київську митрополію та утворити Київський патріархат, але й про те, як сприяти входженню України до загальноєвропейського культурно-освітнього й конфесійного простору. Саме тому ще за 13 років до Берестейської унії князь Василь-Костянтин Острозький, який був толерантний до всіх конфесій, писав 8 липня 1583 р. до Папи Римського: «Нічого гарячіше не бажаю, як єдності віри і згоди всіх християн, і, якби справа вимагала за таке велике добро віддати життя, я б не завагався»¹⁷.

Єдності віри і згоди на засадах рівноправности православної та римо-католицької церков, свободи віросповідання в новій політичній та конфесійній ситуації досягти не судилося, але зберегти релігійно-культурну totoжність та протонаціональну ідентичність українського люду в умовах відсутности власної держави здавалося можливим. І потрібним. Бо йшлося про самозбереження нації, плекання національної та конфесійної ідентичности, історичної та етнорелігійної самосвідомости.

¹⁷ Цит. за: Українська культура XIII-першої половини XVII століть. Київ, 2001. С. 505.

Саме завдяки церковній та релігійно-культурній діяльності В.-К. Острозького, його лідерській ролі в антиунійній боротьбі та завдяки його неупередженому ставленню до різних християнських конфесій польський король Сигізмунд III Ваза погодився офіційно визнати православну церкву в Речі Посполитій, яка як конфесійна структура не перебувала в єдності з римським престолом. 1605 р. король також офіційно затвердив Єлисея Плетенецького, який перебував при дворі В.-К. Острозького, архімандритом Києво-Печерської лаври. Архімандрит Єлисей згуртував навколо монастиря потужні духовні та інтелектуальні сили, з-поміж яких Йов Борецький, Захарій Копистенський, Касіян Сакович, Афанасій Кальнофойський, Памво Беринда. Крім того, Єлисей запросив і західноєвропейських учених, привіз до Києва друкарню Балабанів, заклав під Коростенем майстерню з виготовлення паперу, створив малярню і різьбярню. Таким чином він перетворив лавру в потужний православний релігійно-культурний осередок.

Князь В.-К. Острозький сприяв сформуванню опозиційних антикатолицьких, антиуніатських релігійно-освітніх і культурних осередків – Києво-Печерської лаври, Львівського братства, Межигірського монастиря, засновником якого був вихованець князя В.-К. Острозького чернець Афанасій. Ці релігійно-культурні центри продовжили традиції Острозького культурного осередку й забезпечили збереження східного православного обряду та православних традицій. «Завдяки православ'ю, у збереженні якого на українських землях велику роль відіграв В.-К. Острозький, а також «православному обличчю» уніатів, українці змогли зберігати свою конфесійну, а також етнічну ідентичність»¹⁸.

¹⁸ Кралюк П., Пасічник І., Якубович М. Острозька академія в філософській культурі України. С. 219.

І до Берестейської унії українська православна церква була національним духовним національним центром, єдиною національною інституцією, яка єднала в умовах бездержавности православне українство, чим сприяла консолідації української нації. Як писав Ярослав Ісаєвич, українська православна церква була «своєрідним духовним царством, яке хай недосконало, але зберегло релігійно-культурну тотожність людности»¹⁹. І в цьому збереженні культурно-релігійної ідентичности широкого волинсько-київського, а також певною мірою і галицького загалу визначальну роль відіграли князі Острозькі й Острозька академія.

Оскільки князів Острозьких уважали прямими нащадками Кия, Володимира Великого і навіть Данила Галицького, то й усю територію Руси-України сприймали, хай і символічно, як спадкову власність найвпливовішої княжої родини Острозьких. Переважна більшість православного люду ідентифікувала себе передусім зі «своїм» православним народом, з князем-правителем, якому вони служать, і з мовою, «простою руською», якою вони щоденно спілкуються. Православна церква використовувала церковнослов'янську мову, хоча священники у своїх проповідях уживали живу народну «руську» мову.

Видатний православний полеміст Іван Вишенський уважав старослов'янську, називаючи часто її «словенською», мовою православної релігії – «вона є найплодоносніша з усіх мов і наймиліша Богові»²⁰, закликаючи «книги всі церковні й устави» друкувати «словенською мовою». А Святе Письмо тлумачити «простою» староукраїнською мовою.

Старослов'янська (слов'яноруська) мова, яку так високо цінували українські гуманісти, була зрозумілою

¹⁹ Ісаєвич Я. Д. Культурне життя в другій половині XV – першій половині XVI ст.: загальна характеристика періоду. *Історія української культури*. Київ, 2003. Т. II. С. 356.

²⁰ Вишенський Іван. Твори. С. 35.

для всіх слов'ян. «Богонатхненною» називав слов'яно-руську мову Захарія Копистенський, нагадуючи, що ця мова тривалий час була літературною мовою Київської Руси, і завдяки їй відбувалося зближення з освіченою Європою. Саме тому тривалий час були популярними «граматики славенороської» Лаврентія Зизанія та Мелетія Смотрицького, «Лексикон славенороський» Памва Беринди, хоча той же М. Смотрицький, як і Лаврентій Зизаній, прагнули впроваджувати в освіту й «рідну мову».

Поява цих граматик, за якими навчалися не тільки східні слов'яни – їх поширювали й серед слов'янських народів Європи, засвідчувала, що старослов'янська мова посідає рівноправне місце поряд із латинською, грецькою, давньоєврейською і цілком придатна для наукової і освітньої діяльності. Логічно, що за ініціативою і за кошти князя В.-К. Острозького в друкарні Острозького науково-освітнього центру 1581 р. видрукувано перше повне видання всіх книг Святого Письма церковнослов'янською мовою.

Гуманістична освіта «вимагала» народної мови, живої української мови, бо вона полегшувала сприйняття діалектики, риторики та інших дисциплін. Тому все частіше з'являлися іншомовні твори в перекладі К. Транквіліона-Ставровецького, Івана Вишенського, Іпатія Потія простою народною мовою, «руським язиком», наближеним до живої української мови.

Правда, популярна «Азбука» (Буквар), яку, імовірно, надрукував Іван Федоров (Федорович) в Острозькій друкарні, була укладена згідно з останньою традицією Острозької академії, що полягала у вивченні трьох мов – грецької, латинської та старослов'янської як наймилішої Богові.

Створюючи академію – цей культурно-освітній, науковий і видавничий комплекс, В.-К. Острозький усвідомлював, що для збереження національно-православної ідентичності потрібна спільна мова,

якою була тоді церковнослов'янська – мова культури; сучасна, зорієнтована на європейські навчально-освітні стандарти освіта, яка б плекала й захищала православну віру, розвивала й поширювала національну культуру; своя інтелектуальна й духовна еліта, яка б забезпечувала відповідне, на рівні західноєвропейської освіченості, опанування філософськими ідеями й етичними концепціями ренесансного гуманізму. Такої власної національної когорти вчених-мислителів, які б могли продукувати високі стандарти викладання, не вистачало, тому запрошували іноземних викладачів незалежно від їхнього походження та віросповідання. Їхньою метою було виховувати, формувати вільномислячу, інтелектуально розвинену, здібну полемізувати особистість, пріоритетом для якої мала би бути автономія розуму. Проте переважна частина викладачів Острозької академії, острозьких книжників – це свої, українські вчені, представники української культури, які продукували реформаційні та гуманістичні ідеї, «виращені» на власному киеворуському, християнсько-православному ґрунті, збагаченому надбаннями західноєвропейської гуманістичної філософії і культури.

Нема потреби згадувати тих вітчизняних учених-інтелектуалів, які піднесли на європейський рівень першу в Східній Європі школу вищого типу. Достатньо звернутися хоча б до унікального наукового проєкту – енциклопедії «Острозька академія XVI–XVII ст.», до монографії «Острозька академія в філософській культурі України» авторства Петра Калюка, Ігоря Пасічника і Михайла Якубовича, «Український месіанізм» Ігоря Пасічника і Петра Кралюка або до ґрунтового дослідження філософської та історіософської думки України XVII–XVIII ст. в книзі «Козацька філософія» та в монографії «Особливості вияву національної свідомості в українській суспільній думці XVI – першої половини XVII ст.» професора Петра

Кралука, щоб переконатися, яку значну роль у розвитку культури, освіти, православ'я відіграв Острозький науково-літературний осередок, передусім перший ректор Острозької академії Герасим Смотрицький, а також Мелетій Смотрицький, Христофор Філалет, Йов Княжницький, Андрій Римша, Василь Суразький, Стефан Зизаній, Захарія Копистенський та ін. На етнічних українських землях діяли й інші науково-культурні й освітні осередки. Дещо пізніше при друкарні Києво-Печерської лаври активно працював науково-освітній гурток, до якого належали такі відомі українські вчені й культурні діячі, як Захарія Копистенський, Памво Беринда, Тарасій Земка, Лаврентій Зизаній, Йов Борецький, Олександр Митура.

Відомий гуманіст Григорій Саноцький гуртував у Львові навколо себе молодь, яка захоплювалася працями ренесансних гуманістів Європи. У Перемишлі Станіслав Оріховський, який навчався в кількох європейських університетах і був добре обізнаний із творами західноєвропейських учених-гуманістів, проводив із своїми прихильниками філософські диспути, присвячені переважно проблемам самопізнання, морального вдосконалення людини, усвідомлення потреби морально-духовного розвитку і виховання.

Відомо, що в Кракові також функціонував український науково-освітній осередок, до якого, імовірно, належав, працюючи в Краківському університеті, Юрій Дрогобич. Можливо, і діяльність діячів-гуманістів, українців за походженням професора Краківського університету Григорія Чуй-Русина, родом із Самбора, професора курсу риторики й поезики в Краківському університеті Георгія Тичинського-Рутенця, ректора Краківської академії Івана Туробинського-Рутенця, була також пов'язана з українським осередком науки і освіти.

Про безпосередні зв'язки українських культурно-освітніх діячів із ренесансними гуманістами Західної

Європи свідчить і поява друком наприкінці XV ст. кількох україномовних книг в друкарні Швайпольта Фіоля.

Освіта, культура, виховання, те, що німці називають словом *Bildung* (творення, формування, плекання особистості), – факти соціально-культурно-духовного порядку. Острозька академія з перших же кроків у своїй діяльності прагнула синтезувати ці дві – грецько-візантійську і західноєвропейську – культурні традиції, сповідуючи ідею і обстоюючи свободи і статус вільної людини. «Традиція стає живим культурним явищем тоді, – стверджував Мирослав Попович, – коли вона органічно вплітається в новітнє культурне буття нації»²¹.

Оскільки «нація в будь-якому розумінні слова – це обов'язкова традиція»²², а український етнос закорінений у духовну традицію православного християнства, то закономірно, що грецько-візантійська культурно-релігійна традиція стала базовою в науково-освітній та просвітницькій діяльності Острозької академії. Саме тому викладачі-богослови академії – «мужі, що знаються в божественному писанні», повинні були володіти як класичними мовами, так і руською – староукраїнською книжною мовою. Тією мовою, що базувалася на церковнослов'янській і забезпечувала «православну освіту», збереження і розвиток культурних традицій. Не випадково гаслом відродженої Острозької академії є «Традиція, яка творить майбутнє», а ця традиція – українське православ'я і формування вільної, незалежно мислячої особистості, свідомого громадянина-патріота своєї землі, духовного провідника нації. Тому культура, традиція і освіченість й були на чільному місці в діяльності Острозької академії. Саме культура забезпечує єдність і взаємодію

²¹ Попович Мирослав. Бути людиною. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2010. С. 330.

²² Там само.

«мовних спільнот», формує «певний цілісний життєвий світ» (Ю. Габермас), творить націю як живий «культурний організм» (І. Франко). У цьому процесі творення нації як культурного організму особливу, якщо не визначальну роль, відіграє мовна комунікація, яка сприяє взаємодії індивідів, інтеграції та консолідації суспільства. Звісно, важливе значення мають інші форми знаково-символічного спілкування, але передусім мова забезпечує єдність і взаємодію членів спільного соціокультурного світу.

Згадаймо: значно пізніше, на початку XIX ст., головна ідея так званого «класичного університету», яку вкладав Вільгельм фон Гумбольдт у власну концепцію вищого наукового закладу в Берліні, базувалася на переконанні, що соціокультурний поступ залежить від рівня розвитку окремих особистостей – майбутніх провідників нації, «духовної аристократії» (Карл Ясперс). Тому і Вільгельм фон Гумбольдт, і Фрідріх Шляєрмахер були переконані, що моральна культура і духовне життя нації повинні бути сконцентровані у вищих навчально-наукових закладах, які мають бути «вершиною моральної культури нації» (В. Гумбольдт)²³. Отже, не тільки про класичний університет Європи, але й про Острозьку академію можна й треба сказати, що її задумували й реалізовували «як інструмент продукування національної еліти, а внаслідок розбудови національного буття»²⁴.

Острозька академія як науково-освітній центр швидко стала тим духовно потужним інтелектуальним центром, який відіграв особливу роль у відродженні й утвердженні національної ідентичності, формуванні національної самосвідомості, культурно-православної

²³ Ідея Університету. Антологія. Літопис. Львів, 2002.

²⁴ Зайцев Микола. Ідея університету Вільгельма Гумбольдта та сучасність // Quo vadis, Університете? / за ред. Дмитра Шевчука. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2020. С. 11.

тотожності українського народу та сприяв загально-національній духовній консолідації. «Це був фактично новий етап у розвитку духовної культури філософської думки в Україні, який позначився становленням нової ментальності, що виникає на ґрунті формування української версії реформаційної ідеології та ренесансного гуманізму»²⁵, – вважає автор монографії «Україна у пошуках своєї ідентичності. XVI – початок XVII століття» Володимир Литвинов. І це нова, точніше, оновлена ментальність, відроджена культурно-православна тотожність, національна ідентичність українського народу поставала багато в чому завдяки Острозькому науково-освітньому центру як головному інтелектуальному осередку України.

²⁵ Литвинов В. Д. Україна в пошуках своєї ідентичності. XVI – початок XVII століття : історико-філософський нарис. Київ : Наукова думка, 2008. С. 115.